

אב המון גוים

- סיפורי אברהם לאור דור המבול ודור הפלגה -

א. פתיחה

ב. "אלה תולדות"

ג. עיר ומגדל וראשו בשמים

ד. מתולדות שם לתולדות תרח

ה. לך לך

ו. בין הפיכת סדום למבול

ז. סיכום

א. פתיחה

את פרשות בראשית ונח אנחנו מסיימים בדרך-כלל מבולבלים. ההתרשמות הכללית שלנו היא שמדובר בעולם אחר, שמתנהל על פי כללים אחרים, ומתרחשים בו מאורעות זרים ומוזרים. גם הסגנון של התורה בפרשות אלו הוא לעתים קרובות מעורפל ולא ברור: פעמים מאריך בפרטים שקשה לנו להבין את הצורך שלנו בהם ואת חשיבותם לתמונה הכוללת, ופעמים מקצר וסותם בנושאים מרכזיים כך שקשה לנו להבין מה בדיוק אירע בהם. כאשר מתחיל בעל-הקורא לקרוא את פרשת לך-לך, אפשר לשמוע את אנחת הרווחה הכללית בבית הכנסת: סוף סוף הגענו ל"מקום בטוח". את אברהם אבינו אנחנו מכירים, והסיפורים המסופרים עליו הם, באופן יחסי, קלים ופשוטים להבנה. אפשר להירגע. פרשת לך-לך היא התחלה חדשה, תחילת הסיפור "שלנו", של עם ישראל - סיפור שקל לנו להבין ופשוט לנו להזדהות איתו.

במאמר זה ננסה להראות שאי אפשר לנתק את סיפורי האבות מהרקע שלהם. נגלה שאירועי פרשות אברהם הם המשך ישיר של אירועי הפרשות שקדמו להן, ובעיקר של אירועי מגדל בבל, ושלא ניתן להבין הבנה שלמה את סיפורו של אברהם תוך התעלמות מצילו של האירוע המשמעותי ביותר שידעה האנושות מאז המבול: פילוג האנושות במגדל בבל.

ב. "אלה תולדות"

בספר בראשית אנו מוצאים ביטוי שחוזר על עצמו מספר רב של פעמים: "אלה תולדות". משמעותו המילולית של הביטוי הזה טעונה ביאור,¹ אבל נראה שניתן לקבוע שכל ביטוי כזה משמש כפתיחה לחלק נפרד של ספר בראשית – סיפור עצמאי למחצה שאינו תלוי בחלקים האחרים.² סיומו של כל חלק כזה הוא במקום שבו מופיע שוב הביטוי "אלה תולדות" ושם גם מתחיל חלק חדש.

להצעה זו כמה דוגמאות בולטות. החלק הנקרא 'ספר תולדת אדם', מתחיל בתיאור בריאתו של אדם: "זה ספר תולדת אדם ביום ברא אלהים אדם... זכר ונקבה בראם", ומסתיים בהחלטת ה' למחות את האדם: "ויאמר ה' אמחה את האדם אשר בראתי מעל פני האדמה... כי נחמתי כי עשיתם". מיד אחר כך מתחיל חלק חדש במילים "אלה תולדת נח". החלק הנקרא "תולדת נח" מלווה את נח כדמות המרכזית של האירועים, ומסתיים בתיאור מותו. מיד אחר כך מתחיל חלק חדש: "תולדת בני נח". החלק הנקרא "תולדת בני נח" מונה את צאצאיהם של בני נח, ומסתיים באירועים שהובילו לפירוק המסגרת של "בני נח" כישות פוליטית אחת. מיד אחר כך מתחיל חלק חדש: "תולדת שם".

ניתן לזהות את מגמת הכתוב לבנות כל אחד מחלקים אלה כסיפור עצמאי, על ידי כך שהוא יוצר לכמה מהחלקים שוליים רחבים, שחופפים עלילתית חלק מהסיפור הקודם – מעין "תקציר הפרקים הקודמים" – כדי שהקורא לא יצטרך "לדפדף" לאחור ולהיות תלוי בפרק הקודם. כך, "תולדת נח" שב ומתאר את הולדת בניו של נח ואת פשיטת הרגל המוסרית וההחלטה למחות את האדם, שתוארו כבר ב"ספר תולדת אדם". "תולדת שם" שב וסוקר את שושלת שם, שהופיעה בקיצור (עד פלג) כבר ב"תולדות בני נח". "תולדת יצחק" שב ומספר שאברהם הוליד את יצחק, אף שעניין זה צוין כבר בפרק הקודם.

טענה זו דורשת כמובן ברור, העמקה והרחבה נוספים, ואין כאן המקום לפרוש אותה במלואה. במסגרת זו אנסה רק להיעזר בתובנות אלו לגבי המבנה של ספר בראשית, ולעמוד בעזרתן על משמעות סיפור מגדל בבל ועל הקשר בינו ובין סיפורי אברהם.

1. ראו בעניין זה בספרו של הרב אלחנן סמט: עיונים בפרשת השבוע בראשית שמות – סדרה שנייה, במאמר 'בראשית – ספר התולדות'.

2. כמובן, כמה מחלקים אלה כוללים רק, או כמעט ורק, דיווח יבש של שמות ותאריכים, וניתן לראות אותם כחלקים משניים או נספחים, וגם מבחינה עלילתית הם צדדיים ביחס לעלילה של הספר כולו. כאלה הם, לדוגמה, "תולדת ישמעאל" ו"תולדת עשו".

ג. עיר ומגדל וראשו בשמים

בפרשת נח אנו קוראים בקצרה אודות מעשה מגדל בבל (בראשית י"א, א-ט):

ויהי כל הארץ שפה אחת ודברים אחדים. ויהי בנסעם מקדם וימצאו בקעה בארץ שנער וישבו שם. ויאמרו איש אל רעהו הבה נלבנה לבנים ונשרפה לשרפה ותהי להם הלבנה לאבן והחמר היה להם לחמר. ויאמרו הבה נבנה לנו עיר ומגדל וראשו בשמים ונעשה לנו שם פן נפוץ על פני כל הארץ. וירד ה' לראת את העיר ואת המגדל אשר בנו בני האדם. ויאמר ה' הן עם אחד ושפה אחת לכלם וזה החלם לעשות ועתה לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות. הבה נרדה ונבלה שם שפתם אשר לא ישמעו איש שפת רעהו. ויפץ ה' אתם משם על פני כל הארץ ויחדלו לבנת העיר. על כן קרא שמה בבל כי שם בלל ה' שפת כל הארץ ומשם הפיצם ה' על פני כל הארץ.

שלא כמו סיפורים אחרים בספר בראשית, פרשת מגדל בבל כתובה בצורה מקוצרת, תמציתית וכמעט אגבית. כבר חז"ל עמדו על מגמת קיצור זו בדבריהם: "מעשה דור המבול נתפרשו מעשיהם ומעשה דור הפלגה לא נתפרשו מעשיהם"³. קיצור זה מעורר מספר שאלות יסוד שהפרשנים לדורותיהם כבר עסקו בהן. ננסה לעקוב, דרך המדרשים והפרשנים, אחר חלק מן השאלות הללו וההתמודדות איתן, ולגבש תמונת עומק של העולה מהכתובים. נתחיל משאלת המטרה של בניית המגדל. רש"י, בפירושו למלים "ודברים אחדים" שבפסוק א', מביא שני מדרשים⁴ שמציעים הסברים שונים למניעיהם של בני האדם:

ודברים אחדים – באו בעצה אחת ואמרו לא כל הימנו שיבור לו את העליונים, נעלה לרקיע ונעשה עמו מלחמה...

דבר אחר: ודברים אחדים – אמרו אחת לאלף ושש מאות חמשים ושש שנים הרקיע מתמוטט כשם שעשה בימי המבול, בואו ונעשה לו סמוכות.

המדרש מציע אפוא שני מניעים שונים לבניית המגדל. האחד, הרצון לעשות מלחמה עם הקב"ה בעקבות העדפתו את העליונים. השני, החשש מהתמוטטות חוזרת של העולם כמו במבול. יש לציין שאם נבין כפשוטם מניעים אלו, קשה לראות את הקשר בינם ובין המניע ששם הכתוב בפי בוני המגדל: "ונעשה לנו שם פן נפוץ על פני כל הארץ".

3. תנחומא, נח, י"ח.

4. שני קטעי המדרש מופיעים בבראשית רבה ל"ח, ו. הראשון מביניהם מופיע בשינוי משמעותי, כמובא בהערה הבאה. לא מצאתי מקור שיתמוך בגרסת רש"י.

כאמור בין שני המניעים שמציע המדרש יש הבדלים ניכרים. לפי האפשרות הראשונה, בנו בני האדם את העיר והמגדל כערעור על סמכותו של בורא עולם – "לא כל הימנו שיבור לו את העליונים". המגדל הוא, אם כן, כלי מלחמה שבאמצעותו מבקשים בני האדם לכבוש כביכול את הרקיע מידיו של הקב"ה,⁵ ובני האדם מתוארים כבטוחים בעצמם, כיזמים וככובשים. לפי הפרשנות הזו – שמציגה את בניית המגדל כחטא מובהק של מרד בה' – אין עוד מקום לשאל מדוע הפיץ ה' את בני האדם; ואדרבה ניתן לשאול מדוע הסתפק בעונש קל כל כך. על הסבר זה קשה לשון הפסוקים שאינה מצביעה על מגמות "לוחמניות" אלו: הן בתיאור בניית המגדל והן בתיאור בתגובתו של ה' – שאין בה ביטויים של כעס על בניית המגדל או ראייתו כחטא, אלא רק חשש מתוצאות התכנית של בני האדם ונקיטת פעולת מנע.

לפי האפשרות השנייה שמציע המדרש, אנו למדים על מניע שונה לחלוטין: המגדל נבנה כניסיון להתמודד עם המבול הבא. בתיאור זה, בני האדם בונים את המגדל כפעולה שאינה "התקפית" אלא הגנתית: המגדל אמור לשמש כעמוד תמך לרקיע, ולמנוע ממנו להתמוטט בשנית. בני האדם אינם מוצגים כמורדים הבטוחים בעצמם אלא כבני אנוש החרדים לגורלם. תיאור זה מתיישב טוב יותר עם "הצליל" של הכתוב – שנשמע כמתאר טעות ולא חטא – אלא שהוא מעורר שאלה כבדה: מדוע ראויים, אם כן, בני האדם לפורענות שהביא עליהם ה'?! מה פשר החשש הגדול של ה' מהצלחת תכניתם של בני האדם?! מלבד זאת, גם פשט הפסוקים אינו תומך לכאורה בהסבר זה. אכן המניע לבניית המגדל היה חשש אולם היה זה החשש "פן נפוץ על פני כל הארץ" ולא זה המתואר במדרש. גם בפני עצמו החשש הזה נראה ילדותי ופרימיטיבי, וקשה להאמין שהוא יכול היה להניע מפעל בנייה גדול.

נראה לומר, ששתי האלטרנטיבות שמתאר המדרש, מבוססות על שני חלקי הפסוק: "ונעשה לנו שם" – מניע בעל אופי של יחמה ורצון לגדולה, "פן נפוץ על פני כל הארץ" – מניע של חשש והתגוננות ושמירה על הקיים.

המפרשים נדרשו כמובן גם הם לשאלה מה היה הפגם במעשי בני האדם שהצריך את הפצתם. רש"י מתבסס בעקביות על המדרשים, שרואים את בנית המגדל בהקשר של מרד בה'. גם ספורנו הולך בדרך המדרש ומפרש שהמגדל נועד לעבודה זרה.⁶

5. רד"ק מתבסס על ציטוט מעט שלם יותר של המדרש הזה, ממנו עולה שאין הכוונה למלחמה

ממש, אלא לעשיית פסל לעבודת אלילים בראש המגדל, שיאחז חרב ויסמל מלחמה בקב"ה.

6. גם את הרמב"ן, שמייחס לבוני המגדל 'קיצוץ בניעות', נראה שניתן לשייך לסיעה הרואה את החטא כמרד בה'. אמנם ברור שיש הבדל בין פירושו לפירושם, ולו מפני שהוא מביא את שיטתם במפורש וחולק עליה.

רשב"ם, חזקוני, ראב"ע ורד"ק מפרשים שבני דור הפלגה לא מילאו את הארץ כמו בברכת ה' לאדם, אלא נשארו במקום אחד. בפירוש זה עצמו ישנן שתי דרכים. רשב"ם מציג את בוני המגדל כחוטאים:

לפי הפשט מה חטאו דור הפלגה... לפי שצום הק' פרו ורבו ומלאו את הארץ, והם בחרו להם מקום לשבת שם ואמרו פן נפוץ.

ראב"ע, לעומתו, רואה אותם כטועים אך לא כחוטאים:

ואלה הבונים ראו בעצתם שלא יפרדו, והשם לא יעץ כן, והם לא ידעו... והשם הפיצם, והוא טוב להם.

פירוש אחר מפרש ר"י אברבנאל. לאחר שהוא מביא את שיטות המפרשים הנ"ל ודוחה אותן באריכות כדרכו, הוא מסב את תשומת הלב לפסוק שבמבט ראשון נראה סתמי וצדדי. זהו הפסוק המקדים את רעיון בניית המגדל: "ויאמרו איש אל רעהו הבה נלבנה לבנים ונשרפה לשרפה ותהי להם הלבנה לאבן והחמר היה להם לחמר". מדוע מקדיש הכתוב פסוק שלם לטכנולוגיה שבה השתמשו בוני המגדל? בעקבות פסוק זה מפרש האברבנאל כי המלאכותיות הטכנולוגית הייתה שורש הבעיה בבניית המגדל:

וכן היה חטאת דור הפלג'... לפי שבהיות להם רבוי הענינים הטבעיים ההכרחיים לקיומם מאת ה' מן השמים, בהיותם פנויים ממלאכ' מכל עמל ומוכנים להתעסק בשלמות נפשם, לא נחה דעתם במה שהכין להם בוראם... ויבקשו לשלוח יד ולשים כל מחשבותם למצא המלאכות בבנות עיר שהיא כוללת המלאכ' כלם, ומגדל בתוכ' כדי להתחבר שם ולעשת עצמם מדיניים תחת היותם בני שדה... עם מה שימשך מזה מהם מהשמות והמנוי' והממשלות והכבודות הדמיוניות וחמדת אסיפת הקנינים והחמס והגזל ושפיכות דמים הנמשכים, מה שלא היה דבר נמצא מזה בהיותם בשד' כל אחד בפני עצמו, וכמאמר שלמה (קהלת ז') האלהים עשה את האדם ישר והמ' בקשו חשבונות רבים...

שנסעו מהמנהג הטבעי הקדום להשתמש ולהסתפק בדברים הטבעיים ההכרחיים וילכו אחרי ההבל ויהבלו בבקשת הדברים המלאכותיים למלאת תאוותיהם במותריות ומפני שבזה הטרידו שכלם מידיעת האמתיו' האלהיות.

האברבנאל רואה אפוא את עצם הטכנולוגיה כבעיה. לשיטתו, הדרך הנכונה להתקיים היא בצורה טבעית, מבלי להסתמך על טכנולוגיה מלאכותית. המלאכותיות, לדבריו, גוררת שני נזקים: האחד הוא ההימשכות אחרי מותרות, שהטכנולוגיה מאפשרת להם להימשך בלי סוף; והשני הוא המערכת החברתית המורכבת שנוצרת בחברה העירונית-הטכנולוגית, העמוסה תפקידים ושררות

דמיוניות. התוצאה של שני הנזקים הללו היא בהכרח, אליבא דאברבנאל, הסחת הדעת מההתעסקות בתוכן אמתי של חיים, כלומר בשלמות הנפש ובעבודת ה'. יש לציין כי אברבנאל רואה בהימשכות אחר המלאכותיות את שורש כל חטאי וכישלונות האדם, מראשית הספר ועד כאן.⁷ אולם גם אם לא נקבל את שיטתו כולה, נראה כי במעשה מגדל בבל האבחנה שלו מעוגנת היטב בפשט הכתוב: הפרשה מציגה את פיתוח טכנולוגיית הלבנה כשלב מקדים למעשה הבעייתי של בניית העיר והמגדל. לאור דברי האברבנאל – ומבלי להסכים בהכרח לשלילה המוחלטת של כל פעולה מלאכותית שהוא מציע – ננסה להבין את משמעות הבחירה של בני דור המגדל באופציה המלאכותית, ועל ידי כך להציע פענוח לחידות הפרשה.

הלבנה, בניגוד לאבן שאותה היא מחליפה, היא יצירה מוחלטת של האדם. האדם לוקח חמר חסר צורה, מעצב אותו "מאפס" ובונה ממנו את עולמו. גם הבקעה, שבה בחרו בני האדם להתיישב, היא כזו: שטוחה, חסרת צורה, פלטפורמה ריקה שעליה יכול האדם לבנות מה שירצה ולעצב אותה לפי רצונותיו. האדם העומד על ראש המגדל שבתוך העיר משקיף סביבו ורואה בקעה שטוחה מכוסה בשורות שורות של בתים ישרים ורבועים, נחצים לאורך ולרוחב ברחובות ישרים ובמרווחים קבועים. אין פני שטח שיש להתחשב בהם, אין אבן הררית קשה שיש לחצוב בעמל כדי לחשוף את הצורה הטמונה בתוכה. מכל עבר רואה האדם רק את מה שבנה ועיצב הוא עצמו, באופן מותאם מראש לצרכיו.

לאחר שגילה האדם שהוא יכול ללוש את חומרי היסוד של המציאות וליצור מהם צורות חדשות לחלוטין, הוא מבקש לברוא עולם לעצמו. אחרי שהוא מתאהב באפשרות הזו, הוא רוצה להמשיך בה עוד ועוד, ולבנות עולם שלם מאפס, בלי התחשבות בגורמי הטבע. מה מניע אותו לשאיפה הזו?

מדברי הכתוב והמפרשים וכפי שכבר ראינו, ניתן ללמוד על שתי תשובות. האחת היא הרצון לגדול עוד ועוד, ליצור דבר בעל חשיבות ובעל משמעות. אפשר לבנות מגדל שיגיע לשמים, לפרוץ את הגבולות שהטבע הציב לנו – "ונעשה לנו שם". יש כאן, כפי שמתאר המדרש, מעין הכרזת מלחמה של האדם על העליונים, ערעור על סדר העולם שבו האלהים הוא הבורא והאדם הוא נברא. יש כאן רצון לכבוש ולתפוס את מקומו של האל, לברוא את עולמנו בעצמנו.

7. בענין שיטתו של אברבנאל מומלץ לעיין באורך דבריו, כאן ובדבריו על חטא אדם. מומלץ לעיין גם בדבריה של נחמה ליבוביץ בספרה 'עיונים בספר בראשית' בפרק 'עץ הדעת', שדנה בשיטתו ומעלה הצעה מעניינת לגביה.

אלא שמאחורי השאפתנות הזו, הנמרצת ומלאת הגאווה, מסתתרת חרדה עלומה: "פן נפוץ על פני כל הארץ". האדם מכסה במעשיו ובשאיפת הגדולה שלו על הפחד העמוק מפני העולם שבחוץ. האדם רוצה לברוא לו עולם קטן משלו, כדי שלא יצטרך להתמודד עם הגודל שמחוץ לו, הגורל שהוא אינו מסוגל לשלוט בו. החרדה מהעולם הגדול היא חרדה שנשמעה עמוק בדור שאחרי המבול – הדור שזוכר את עוצמתם של איתני הטבע, את הקריסה של כל הסדרים והמסגרות. הדור הזה מבקש להסתתר מאחורי גבולות חדשים, לבנות לו מעין תיבת נח חדשה – עולם ממוזער, מלאכותי ומוגן, שממנו לא יצטרך לברוח לעולם. הוא רוצה להישאר מכונס בתוך עולם קטן וצר ומלאכותי, ואינו מעז לפרוץ אל מרחבי העולם הגדול ולממש את ייעודו. לזה מכוון המדרש השני, שמתאר את בניית המגדל כדרך לעצור את המבול הבא.

ה' יודע שהאדם מסוגל לעשות את זה, לברוא לעצמו עולם מעשה ידיו ולשקוע בו, ולשכוח את העולם האמתי שבחוץ – "ועתה לא יבצר מהם כל אשר יזמו לעשות". ה' מסרב להניח לאפשרות הזו להתממש.

באיזה אופן מתערב ה' בהתרחשות ומשבש את תכנית בניית המגדל? אנו רגילים להבין שה' גרם לבני האדם, על ידי התערבות ניסית, לשכוח את שפתם המשותפת ולדבר בשפות שונות. כך פירש רש"י: "זה שואל לבנה וזה מביא טיט, וזה עומד עליו ופוצע את מוחו". אבל עיון בפשט הפסוקים מגלה אפשרות אחרת, שאותה מציע אבן עזרא.

בפסוק מתואר שה' מתכנן: "הבה נרדה ונבלה שם שפתם אשר לא ישמעו איש שפת רעהו", אבל התיאור בפועל של מעשה ה' הוא: "ויפץ ה' אתם משם על פני כל הארץ ויחדלו לבנת העיר". האם ה' בלבד את הלשונות או הפיץ את בני האדם? מסביר אבן עזרא:

והנכון בעיני שנפוצו משם, ואחר שנפצו מלך נמרוד על בבל, וקמו מלכים אחרים. ובימים רבים במות הדור הראשון נשכח הלשון הראשון.

כלומר, המעשה שעשה ה' באופן ישיר, כפי שמתואר בכתוב, הוא פיזור בני האדם, ושינוי הלשון הוא תולדה טבעית של הפיזור הגיאוגרפי. מדוע, אם כן, ענין השפה מוזכר? לפי דרכנו אפשר להציע שגם השפה היא חלק מאותו עניין: כאשר בני האדם נמצאים כולם יחד ומדברים בשפה אחת, הם בונים לעצמם מציאות נפרדת, שאין בה מקום לדבר המערער את המסגרת. קיומן של חברות שונות, דוברות שפות שונות, מחייב את האדם להתמודד עם מה שמגיע מחוץ לעולמו המצומצם, גם בתוך גבולות התרבות האנושית עצמה.

כיצד פיזר ה' את בני האדם? התורה אינה מפרטת, אבל אם נלך בדרכו של אבן עזרא אין לנו יסוד להניח שהיה זה אירוע חד-פעמי של התערבות ניסית גלויה.

נוכל לומר שמדובר בריב ומדון שהטיל ה' בין בני האדם, שהוביל – בתהליך היסטורי שנראה כטבעי – להתפוררות האחדות בין בני האדם והתפזרותם ההדרגתית, עד שנתמעטו יושבי הבקעה ונפסקה בניית המגדל.

בהתפזרות של בני דור הפלגה מסתיים החלק של ספר בראשית שנקרא 'תולדת בני נח', ומתחיל חלק חדש בשם 'תולדת שם'. סיפורם של בני נח, כקבוצה אנושית מאוחדת, מסתיים אפוא עם הפלגה שהפיצה אותם על פני כל הארץ. אלא שסיום זה משאיר אותנו בשאלה אחרת.

הפעולה שנקט ה' כשפיזר את דור הפלגה לא הייתה פעולה חיובית. היא הייתה פעולה שמטרתה למנוע מצב שהיה מנוגד לרצון ה', מצב שבמסגרתו לא יכול היה להתממש רצון ה'. אין מטרה בהתפזרותם של בני האדם לכל עבר. הם אינם יודעים לאן ללכת, ולא מדוע הם הולכים:⁸ ה' הפיץ אותם, אבל הם לא יודעים על כך. כל שהם יודעים הוא שהם רוצים ללכת, והם פשוט הולכים, מתרחקים מהמקום שה' לא רצה שיהיו בו.

אם נשתמש במטבע לשון קבלי, נאמר שפעולת הפלגה היא פעולה של תוהו, של שבירת המסגרת על מנת שיהיה אפשר לפרוץ מתוכה ולממש אפשרויות שלא ייתכנו בתוכה. אולם מהו התיקון שאליו מוביל התוהו הזה? מהי המטרה שמאחורי השבירה? מהו הייעוד שלא יכול היה להתממש במסגרת העיר והמגדל?

לשאלה הזו לא יכולה להיות תשובה בסיפור "תולדת בני נח", מפני שכאמור, בני נח – כקבוצה משותפת בעלת תולדות משותפות – אינם קיימים עוד. את התיקון נצטרך למצוא בקרב אחד מהיחידים או המשפחות הנפוצות על פני כל הארץ. כאן מתחיל סיפור חדש בספר בראשית שאכן עוסק בפרט אחד בלבד, שמתאר שושלת שבה תשומת הלב מתמקדת באדם אחד בלבד, דור אחרי דור.

ד. מתולדות שם לתולדות תרח

החלק 'תולדת שם' מתאר שושלת של אבות ובנים, שנכתבת בתבנית קבועה ובלי אירועים מיוחדים עד שהיא מגיעה לאדם בשם תרח. כאן אנו נתקלים בתופעה יוצאת דופן. התורה משתמשת בביטוי "אלה תולדת" – שהתרגלנו כבר לראות בו פתיחה של חלק חדש – באמצע פסקה ומקדימה לו את ו"ו החיבור:

8. אין הכוונה שהם הלכו בפועל בלי סיבה ובלי יעד מוגדר. ייתכן מאד שהיו להם גם זה וגם זה, אלא שהם לא ידעו שהסיבה האמתית להתפזרותם היא רצון ה', ולא שאפו להשיג את המטרה שלשמה הוא פיזר אותם.

ויחי תרח שבעים שנה ויולד את אברם את נחור ואת הרן. ואלה תולדת תרח תרח הוליד את אברם את נחור ואת הרן והרן הוליד את לוט.

קשה לומר שחלק חדש ועצמאי, כפי שהתרגלנו לראות, ייפתח באופן שכזה. אך מאידך: אם אין כאן דבר מעבר להמשך 'תולדת שם', מדוע התורה משתמשת בתבנית שהתרגלנו לראות בה פתיחה של נושא חדש?

מכל מקום, תיאור התורה את תרח חורג מאופן תיאורה את אבותיו. בניגוד לכל בני שושלת שם, התורה מפרטת את שמות שלושת בניו של תרח – ולא רק את שמו של בן אחד – בסגנון שמזכיר את האופן שבו הוצג נח.⁹ יותר מכך, התורה מתארת את תולדות משפחתו ואת מעשיו של תרח בהרחבה (בראשית י"א, כו-לב):

ויחי תרח שבעים שנה ויולד את אברם את נחור ואת הרן. ואלה תולדת תרח תרח הוליד את אברם את נחור ואת הרן והרן הוליד את לוט. וימת הרן על פני תרח אביו בארץ מולדתו באור כשדים. ויקח אברם ונחור להם נשים שם אשת אברם שרי ושם אשת נחור מלכה בת הרן אבי מלכה ואבי יסכה. ותהי שרי עקרה אין לה ולד. ויקח תרח את אברם בנו ואת לוט בן הרן בן בנו ואת שרי כלתו אשת אברם בנו ויצאו אתם מאור כשדים ללכת ארצה כנען ויבאו עד הרן וישבו שם. ויהיו ימי תרח חמש שנים ומאתים שנה וימת תרח בהרן.

פירוט תולדותיו של תרח מלמד אותנו שבין אם זו התחלתו של חלק חדש ובין אם לאו, תרח אמור לעניין אותנו יותר מקודמיו. מה עשה תרח שמבדיל אותו מקודמיו? המעשה היחיד שלו שהתורה מתארת הוא יציאתו מאור כשדים "ללכת ארצה כנען", כאשר גם את המעשה הזה הוא לא משלים, אלא עוצר בדרך, בהרן, ושם מת.

מדוע יצא תרח מאור כשדים? על איזה רקע? התורה אינה מפרטת.

כפי שהקדמנו, החלוקה של הספר לחלקים עצמאיים, בעלי שוליים חופפים, יוצרת לא אחת מצב של תיאור כפול של אותם אירועים מנקודות מבט שונות. האם הכלל הזה ניתן ליישום גם בין 'תולדת בני נח' ל'תולדת שם'? התשובה היא: לחלוטין כן. את שושלת שם, עד פלג, מתארת התורה פעמיים: פעם אחת ברשימת 'תולדת בני נח' ופעם שנייה ב'תולדת שם'. מכאן ש'תולדת שם' מתאר את אותה תקופה שבמהלכה, כפי שמתואר ב'תולדת בני נח', התרחשה הפלגה – האירוע ההיסטורי ששינה את פני האנושות. מדוע, אם כן, האירוע הזה לא מוזכר בו כלל?

9. השוו: "ויהי נח בן חמש מאות שנה ויולד נח את שם את חם ואת יפת" (בראשית ה, לב) – "ויחי תרח שבעים שנה ויולד את אברם את נחור ואת הרן". וכן: "אלה תולדת נח... ויולד נח שלשה בנים את שם את חם ואת יפת" (שם ו, ט-י) – "ואלה תולדת תרח תרח הוליד את אברם את נחור ואת הרן...".

בניגוד ל'תולדת בני נח', המספר סיפור כללי על תולדות האנושות כולה, 'תולדת שם' הוא סיפור שמתמקד באדם אחד בכל פעם, בתיאור שושלת הממשיכה מאב לבן עד שהיא מגיעה לאדם שעליו אנחנו מעוניינים לספר. ייתכן שהליכת תרה היא למעשה חלק מאירוע הפלגה! אולם ההתבוננות מנקודת המבט של 'תולדת שם' על דור הפלגה אינה מתעניינת באירוע ההיסטורי הכללי של חברה אנושית שלמה המתפזרת ונפוצה לכל רוח. מנקודת המבט הזו, הפלגה נראית כמו אדם אחד שקם, לוקח את משפחתו והולך.

האם יציאת תרה מאור כשדים יכולה להפוך את הפלגה? מבחינת לוח הזמנים, התשובה היא כן. חשבון הזמנים מראה שכאשר היה תרה בן שבעים, היה פלג, שבדורו נפלגה הארץ, עדיין חי.¹⁰ האם אור כשדים יכולה להיות חלק מבלבל? ייתכן.¹¹ כך או כך הפרטים פחות חשובים, מפני שגם אם אבותיו של תרה יצאו כבר מבלבל, עדיין המסלול המתוכנן של תרה, מאור כשדים שבצפון דרך חרן לכיוון ארץ כנען, הוא המשך של מגמת ההתפזרות שהתחילה בפלגה עצמה.¹²

ה. לך לך

יציאתו של תרה עצמו עדיין אינה בגדר חידוש. היא חלק מעידן התווה של הפלגה: הליכה ללא מטרה. תרה רצה ללכת לארץ כנען, אבל עצר בדרך והשתקע בחרן. תרה מתואר אפוא כמעין "סיפור חדש" ונפתח בפתיחה האופיינית 'תולדת תרה', ובכל זאת הוא לא מצליח להיות באמת סיפור חדש. הוא נשאר כמאמר מוסגר בתוך תולדת שם, המסתיים במותו של תרה בחרן, באמצע הדרך לארץ כנען. הסיפור הגדול מתחיל מיד אחר כך (בראשית י"ב, א-ג):

ויאמר ה' אל אברם לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך אל הארץ אשר אראך. ואעשך לגוי גדול ואברכך ואגדלה שמך והיה ברכה. ואברכה מברכך ומקללך אאר ונברכו בך כל משפחת האדמה.

10. פלג חי 209 שנה. בגיל 30 הוא הוליד את רעו, שבגיל 32 הוליד את שרוג, שבגיל 30 הוליד את נחור, שבגיל 29 הוליד את תרה. $29+30+32+30=121$. בתוספת שבעים שנה של תרה אנחנו מגיעים למאה תשעים ואחת שנים, ועדיין נותרו לו שמונה עשרה שנה לצאת מאור כשדים לפני מותו של פלג.

11. יש סיבה טובה לומר שכן: ייתכן בהחלט שהשם אור כשדים רומז לכבשני האש ("אור") שבהם נשרפו הלבנים. גם הזיהוי המופיע ב'דעת מקרא' ממקם את אור כשדים קרוב לבקעת שנער.

12. אחר כתיבת המאמר הופניתי לסיכום שיעור של הרב מזן, 'כי אז אהפוך אל עמים שפה ברורה' (מתוך V.B.M, בית המדרש הווירטואלי שע"י ישיבת הר עציון), שהציע כבר שיציאת תרה מאור כשדים הייתה במסגרת הפלגה.

כל בני האדם, ובכללם תרח, קמו באותם ימים והלכו להם מארצם, ממולדתם ומבית אביהם, בלי לדעת לאן או מדוע; ואילו לאברהם ה' מתגלה, וקורא לו לעשות את אותו הדבר: לעזוב את ארצו, מולדתו ובית אביו, וללכת. אולם אברהם לא הולך "סתם". אברהם יודע מדוע הוא הולך: כי ה' ציווה אותו, והוא גם יודע לאן הוא הולך: אל הארץ שה' יראה לו.

מה שאפשרה הפצתם של בני האדם הוא את הפריצה מחוץ לגבולות העולם האנושי המלאכותי, ואת היכולת להיפגש עם מה שמעבר לגבולות האלה. את האפשרות הזו מממש אברהם: אברהם נפגש עם מה שנמצא באופן מוחלט מחוץ לגבולות העולם האנושי המצומצם, הסומך על מעשה ידיו ובורא את עולמו בעצמו: עם דבר ה'.¹³ אברהם הוא הראשון, מאז אדם, שה' מתגלה אליו לא כתגובה על מאורעות ארציים אלא על מנת להוביל מהלך אלוהי בעולם. מהרגע הזה אברהם הוא האדם הקשוב לדבר ה', המוכן לפעול בעצמו על מנת להגשים את רצונו של ה' בעולם. לכן מבטיח ה' לאברהם (בראשית י"ב, ג): "ונברכו בך כל משפחת האדמה". אברהם הוא זה שמוצא את המשמעות להתפזרותן של משפחות האדם על פני האדמה, ולכן משפחות האדמה תתברכנה בו. מעתה, אברהם הוא הנושא את התוכן שמצדיק את קיומן של כל הקבוצות האנושיות השונות והמפולגות על פני האדמה. ההבנה הזו תעמוד ברקע הביאור של פרשיות אברהם, כפי שנראה לקמן.

לאור הדברים האלה, אפשר אולי להבין אחרת את האופן שבו מתממש כאן המודל הכללי של סיפורי התולדות של ספר בראשית ואת החריגה של סיפורי אברהם ממנו. אברהם הוא במידה רבה הדמות המרכזית ביותר בספר בראשית מבחינת היקף העיסוק בו, וכפי שביארנו, הוא גם אחד מהצמתים החשובים במהלך הרעיוני של הספר. משום כך לא ברור מדוע הוא אינו זוכה ל"ספר תולדות" שייקרא על שמו?! סיפורו של אברהם מופיע תחת הכותרת של תולדת שם או 'תולדת תרח' – מה שנראה כאבסורד בהתחשב במרכזיותו של אברהם ביחס אליהם.

לפי דברינו אפשר להציע פתרון לחידה זו: נראה שהמקרא לא רצה לפתוח את סיפור אברהם בפתיחה המקובלת 'אלה תולדת אברהם', משום שפתיחה כזו הייתה מחייבת אותו להציג מחדש את אברהם לפני שהוא מתאר את התגלות ה' אליו.

13. על הדרך הזו ניתן לבאר את דברי המדרש המפורסמים המתארים את השלכת אברהם לכבשן האש על ידי נמרוד. נמרוד, ש"ראשית ממלכתו בבל" (בראשית י', י), הוא מנהיג האנושות של דור בוני המגדל, ואילו אברהם מייצג את ההיפך, את האידיאל של הפריצה מתוך העולם האנושי המלאכותי על מנת לשמוע את דבר ה'. לכן משליך אותו נמרוד לכבשן האש – המקום שבו שורפים את הלבנים לבניין העולם האנושי. גם התיאור של אברהם המנפץ את אלילי אור כשדים שייך לדברינו, שהרי עבודת אלילים נובעת מאותה נקודה של בניין המגדל, ואף מקצינה אותה: "גם את אלוהינו נברא אנתנו בצלמנו ובדמותנו".

אולם מכיוון שהחידוש העצום באברהם הוא ההתגלות והציווי החיובי "לך לך", רצה המקרא לפתוח את סיפורו של אברהם ישירות בציווי הזה. כדי להשלים את הפתיחה החסרה לסיפור תולדות אברהם, הוקדמה הפתיחה לאביו תרח, שהתחיל את ההליכה לארץ כנען שהיא סיפורו של אברהם. עם זאת, כדי להדגיש שהפתיחה הזו לא נמצאת במקום הראוי לה היא הוצבה במעין סוגריים, באמצע פסקה ובהקדמת וא"ו החיבור.

כפי שהזכרנו לעיל, יש דמיון בין התיאור של 'תולדת תרח' ובין התיאור של נח. תרח הוא המשך של נח: אדם יחיד שיוצא מתוך הקטסטרופה של דור הפלגה, כפי שיצא נח מן המבול, ונושא איתו את תקוות האנושות. אלא שהסיפור של תרח הוא רק דומה לסיפור של נח, מפני שהסיפור האמתי הוא סיפורו של אברהם.

הסיפור של תרח, שממשיך את סיפורו של נח, הוא כבר לא הסיפור המרכזי. אבל אם נתבונן ב'תולדת תרח' בפני עצמם, נגיע למסקנה ברורה מיהו יורשו וממשיך דרכו של תרח. שלושה בנים היו לתרח. נחור – נשאר באור כשדים ולא הצטרף למהלך הפריצה והשחרור מגבולות המגדל; אברם – אשתו עקרה, אין לה ולד; הרן – אמנם מת, אך הותיר אחריו בן: לוט, שיוצא גם הוא עם תרח מאור כשדים. לוט הוא ממשיכו של תרח, ולכן גם ממשיכו של נח.

כאשר אברהם יוצא מחרן יוצא אתו לוט. ייתכן שבמשך תקופה מסוימת חשב אברהם שלוט יהיה יורשו, אבל מאוחר יותר התברר לו שהם יצטרכו להיפרד. בכך הושלם ציווי של ה' לאברהם: "לך לך מארצך וממולדתך ומבית אביך".

ו. בין הפיכת סדום למבול

ואכן, מתברר שגם בלוט, כמו בתרח סבו, יש מאפיינים המזכירים מאד את נח. למעשה, הפיכת סדום היא מעין מהדורה שנייה של המבול. כמו בדור המבול, גם כאן ה' ראה את מעשיהם הרעים של בני האדם והחליט להשמיד אותם לחלוטין. אלא שבמקרה של סדום מדובר על ענישה של קהילה אחת ולא של האנושות כולה.

זוהי תוצאה של הפלגה: מאז הפיץ ה' את האנושות, היא מחולקת לקהילות אנושיות שונות שאין להם שותפות או אחריות זו על זו. אך ההתמקדות של הסיפור המקראי במעשיה של סדום מעורר תחושה שיש בסדום משהו משמעותי, מעין

התגלמות של מרכז האנושות דאז, המשך של שרשרת הניסיונות והכישלונות המלווה את תחילתו של ספר בראשית.¹⁴

מדוע הופכת סדום למרכז של האנושות? ייתכן וניתן להבין זאת באמצעות הסיפור הראשון שעסק בסדום: מלחמת ארבעת המלכים מהצפון שעלו על סדום, לאחר שמרדה בהם. לאחר מסע כיבושים סביב סדום – שנועד כנראה להביס קואליציה שמרדה בהם בהנהגת סדום ואחיותיה – הגיעו המלכים לסדום, הביסו אותה ולקחו אותה בשבי. מעניין להבחין שארבעת המלכים הגיעו מאזור בבל, והראשון בהם, אמרפל, הוא לא אחר מאשר מלך שנער. כלומר, בפשטות, מלכה של הבקעה שבה עומד המגדל עצמו, מלכם של אלה שנשאר נאמנים לרעיון העיר והמגדל.

אם כן, ניתן לראות את המלחמה הזו כמלחמה על שאלת הפלגה עצמה: האם ימשיך רעיון העיר והמגדל למשול באנושות, או שהיא "תפוז על פני כל הארץ", לא רק גיאוגרפית אלא גם פוליטית?¹⁵ כאשר אברהם מביס את ארבעת המלכים ומאפשר לאנשי סדום ובנותיה לחזור לעריהם, הוא מסייע למהלך האלוהי של הפלגה.¹⁶ ייתכן שהיחס לסדום נובע מכך: לסדום יש משמעות סמלית של חברה אנושית המייצגת את השלב החדש בהיסטוריה, של העולם שאחרי הפלגה. לכן סדום היא מעין התגלמות של הניסיון לבנות עולם חדש אחרי המשבר, בדיוק כמו בני נח לאחר המבול, וזו גם הסיבה שכישלונו של סדום והשמדתה תופסים מקום חשוב בסיפור המקראי.

לוט, כפי שאמרנו, תופס בגרסה הזו של הסיפור את תפקידו של נח. את נח הכניס ה' לתוך תיבה כאשר הביא את המבול על הארץ, וסגר בעדו. גם את לוט מכניסים

14. בייחוד ניתן לראות קשר בין פרשת חורבן סדום לבין המבול. ראו למשל זקוביץ, מקראות בארץ המראות, עמ' 48, וכן 'השוואת דור המבול לאנשי סדום ע"פ המקרא והמדרשים', חגי גרוס, עלון שבות 128.

15. כמובן, אין הכוונה שניצחונם של אמרפל וחבריו החזיר להם את השליטה על האנושות כולה, שהרי בתקופה הזו הייתה כבר ממלכה עצמאית במצרים, אלא שהוא מחזק את מגמתם של אנשי המגדל לאחד סביבם את האנושות.

16. כמובן, הסיבה הריאלית לפעולתו של אברהם הייתה הצלת לוט. נראה שהמשמעות הזו שאני מציע למעשהו של אברהם קיימת רק במישור ההיסטוריוסופי-רוחני: לא הייתה לאברהם כוונה לסייע לתהליך ההיסטורי, שאין בו ממד של ציווי או ציפייה מהאדם להיות שותף פעיל. ניסיון לסייע לתהליך כזה הוא כניסיון לסייע לפעולתו של כוח הכבידה, בטענה שרצון ה' הוא שגופים יימשכו לגופים גדולים מהם... אף על פי כן, יש משמעות רוחנית למקום שבו הציבה ההיסטוריה את אברהם כמגיניו של 'העולם החדש' של אחרי הפלגה, נגד 'העולם הישן' המונע משאיפות שה' מעוניין למנוע את הגשמתן, ואכמ"ל.

המלאכים לתוך ביתו כשהם מכים בסנוורים את אנשי סדום, "ואת הדלת סגרו" (בראשית י"ט, י). להצלחתו של נח יש סיבתיות כפולה: ב'ספר תולדת אדם' מתואר שנח "מצא חן בעיני ה'", כלומר ניצל בחסד ה' ולא בזכות, ואילו ב'תולדת נח' אומר לו ה': "כי אתך ראיתי צדיק לפני בדור הזה". גם להצלחתו של לוט יש סיבתיות כפולה. בתחילה נאמר שהמלאכים הוציאו אותו מחוץ לעיר "בחמלת ה' עליו", ואילו אחר כך נאמר שה' הציל אותו כי זכר את אברהם. גם הפסוק הזה עצמו מזכיר פסוק שנאמר על נח: על נח נאמר "ויזכר אלהים את נח ואת כל החיה ואת כל הבהמה אשר אתו בתבה...", ועל לוט נאמר: "...ויזכר אלהים את אברהם וישלח את לוט מתוך ההפכה...". אחרי המבול, יצא נח מן התיבה, נטע כרם והשתכר, ואירע לו אירוע שבו נפגעה צניעותו בפני בניו. גם לוט, אחרי שנמלט מסדום, התיישב במערה, ושם השתכר ונפגעה צניעותו בפני בנותיו.¹⁷

אלא שדווקא מתוך השוואה זו מזדקק מאד השוני בין נח ולוט. כאשר ניצל נח מהמבול הוא נשא עמו את תקוות האנושות. הוא יצא מן התיבה והקים עולם חדש. לוט, לעומתו, ניצל מהפיכת סדום והסתגר בתוך מערה, מבוהל מכדי לצאת שוב אל העולם. כך גם דור ההמשך שלו שאין בו לא תקווה ואינו אלא המשכיות מעוותת, חיים שאין בהם חידוש, תוצאה של התבוססות בעצמי, של חזרת צאצאיו לאחור במסלול התולדה. מעין פרודיה צינית ועצובה של המשכיות ותקווה חדשה. ייתכן שהשוני הזה מוסבר בהבדל בין הפסוקים שצוטטו לעיל. במבול ניצל נח כי אלהים זכר אותו, ואילו לוט ניצל ממהפכת סדום מפני שאלהים זכר את אברהם. מאז תקופת נח, עבר העולם שינוי מהותי: התגלותו של ה' לאברהם. לוט, כתרם סבו, הוא אכן ממשיכו של נח, כפי שמלמד הדמיון בפסוקים. הוא הצדיק היחיד הניצל בהשגחת ה' מהשמדת החברה כולה. אבל לוט, כמו סדום עירו, כבר אינו רלוונטי. הסיפור שלהם היה חשוב בגרסה הקודמת שלו, גרסת נח ודור המבול. כעת הסיפור הוא סיפורו של אברהם, שכבר אינו רק הצדיק המתהלך את האלהים, אלא האדם השותף עם ה' בתיקון עולם, קורא בשם ה'. אברהם, כמו ה', משקיף על סדום מלמעלה, וה' משתף אותו בתכניותיו ומעניק לו אפשרות להשפיע ולשנות אותו. לכן ללוט אין תקווה אמיתית, אין המשך לדרך שלו.¹⁸ כל האירועים שקורים סביבו הם רק ספיחים של הנהגה אלוהית שהולכת ונעלמת מן העולם, ששייכת לעולם

17. לביטוי "לגלות ערה" יש שתי משמעויות במקרא, ד"ל.

18. אמנם, מתברר שדוקא מההמשכיות המעוותת של לוט צומחת תקוה גדולה עוד יותר בדמותה של רות, אמה של מלכות, 'מצאתי דוד עבדי- בסדום' (ע"פ המדרש בבראשית רבה). אבל זו כבר השתקפות של הנהגה אלוהית מופלאה ומורכבת עוד יותר, שאין לה מקום במסגרת הסיפור הגדול של ספר בראשית, אלא היא שייכת לסיפור הגדול של המקרא כולו, ואכמ"ל.

שלפני אברהם. אברהם הוא זה שיתברכו בו ובזרעו כל משפחות האדמה, שיהיה לעולם אב המון גוים.

ז. סיכום

במאמר הזה הצענו קריאה מחודשת, המציבה את פרשת דור הפלגה כרקע הכרחי להבנת סיפורי אברהם. העלינו מדברי הפרשנים דרך לבאר את המניעים סביב סיפור המגדל, והצבענו על הכפילות והסתירה שבתפיסתם של בוני המגדל, בין הגאווה של 'נעשה לנו שם' לשפלות והפחד של 'פן נפוץ על פני כל הארץ'. כחלק מתפיסה כללית של הביטוי 'אלה תולדות' כביטוי מפתח בספר בראשית, הצענו אפשרות לראות את יציאת תרח מאור כשדים כסיפור מקביל ומשלים לפרשת מגדל בבל. עמדנו על השימוש המתוחכם שעושה הכתוב במבנים ובמקבילות ספרותיות בין נח לתרח, ודרך ההבחנות האלה הארנו את דמותו של אברהם כמרכזית במהלך הספר, וכקו שמסמן שינוי מגמה במהלך של הספר כולו.